

Sholota K. V., assistant of the department of international relations Lviv University named after Ivan Franko (Ukraine, Lviv), chrischolota@ukr.net
Contribution of Ukrainian Canadian Women in Development of Mother Tongue learning (50–80-ies XX cen)

The role of Ukrainian Canadian women in Development of National Educational System of Ukrainians (50–80-ies XX cen) is depicted in this article.

Keywords: *Ukrainian women movement, Canada, national educational system of Canada.*

Шолома К. В., ассистентка кафедры международных отношений, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), chrischolota@ukr.net

Вклад українських жінок Канади в розвитку рідного мови в школі (50–80-е гг. XX ст.)

Раскрыто роль украинских женщин Канады в развитии системы национального образования и воспитания украинцев в 50–80-х гг. XX ст.

Ключевые слова: *украинское женское движение, Канада, система национального образования и воспитания.*

* * *

УДК 338.483.12

Яцечко–Блаженко Т. В.

старший викладач кафедри документознавства і музейної справи, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), 44tina@ Rambler.ru

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА КРЕМЕНЦЯ

Досліджено історію та культурну спадщину євреїв на території міста Кременця Тернопільської області. За допомогою ретроспективного методу розглянуто етапи заселення території міста євреями, вплив їх релігійної, економічної та культурної діяльності на формування і розвиток Кременця, його сучасний культурний та архітектурний вигляд. Вивчення історії та пам'яток національних меншин міста Кременця буде сприяти, на думку автора, збереженню культурного надбання українського народу.

Ключові слова: *культурна спадщина, синагога, євреї, нерухомі пам'ятки.*

В сучасній науці з поглибленням вивчення історико–культурної спадщини українського народу, виникають нові питання пов'язані з осмисленням і трактуванням історико–культурної спадщини різних національних меншин, які протягом віків проживали на нашій території і впливали на творення нашої історії та культури. Головним завданням на сучасному етапі є збереження культурної спадщини українців і дбайливе ставлення до історії та культурного надбання всіх етнічних груп, які проживали на нашій території.

Історією та культурною спадщиною національних меншин міста Кременця ніхто з науковців серйозно не займався, хоча вона заслуговує на увагу і дослідження. Теоретико–методологічну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених, які займалися вивченням окремих аспектів життя міста Кременця і в своїх працях частково торкалися культурної спадщини міста [2; 8; 11; 15].

Метою статті є дослідження єврейської культурної спадщини міста Кременця в контексті культурного надбання національних меншин міста.

З давніх часів місто Кременець було заселене представниками різних національностей. Безумовним, звичайно, є той факт, що основну частину його населення завжди складали українці. Завдяки історичним джерелам, які дійшли до нас, знаємо, що в середині XV ст. на території Кременця мешкали представники семи національностей, серед яких: русини (українці), ляхи (поляки), німці, волощини (молдавани,

румуні), вірмени, жиди й татари. Таку вичерпну інформацію отримуємо із Грамоти Великого литовського князя Свидригайла від 9 травня 1438 р., за якою Кременець отримав Магдебурзьке право.

Євреї на Волині століттями створювали свою багату історію та культуру. Про її винятковість і пишність свідчать, на жаль, нечисленні пам'ятки, що збереглися до наших часів. Одним із найбільших центрів єврейської культури та освіти на Волині здавна було місто Кременець, де народилося багато виданих представників єврейської нації, знаходилась Єврейська вулиця і гетто. Різноманітна історико–культурна спадщина відтворює багатомістову історію міста. Поява перших представників єврейської культури в Кременці датується серединою 1438 р., тобто XV ст. На Волині тоді проживали ашкеназі (європейські євреї), які розмовляли ідиш (діалектом германської групи індоєвропейської сім'ї), і так звані сефарди (переселенці з Піренейського півострова), які розмовляли іспано–єврейським діалектом – ладино [7].

На початку XV ст. євреїв значно посилюють свої економічні позиції на території українських міст. Річ Посполита, а отже й тодішня Україна з її містами, була в часи пізнього середньовіччя найбільш сприятливою територією для проживання єврейського населення. В кінці XV ст. Корона Польська стає основним пристанищем єврейства з цілого світу [4, с. 225]. У 1495 р. Великий князь Литовський Александр Ягеллон, син Казимира, своїм декретом наказав вигнати всіх євреїв, які мешкали у Великому князівстві Литовському, в тому числі і м. Кременці. Тоді вигнанці змушені були частково перейти в Польщу і Крим, і прийняти католицизм. Через кілька років, в 1503 р. князь відміняє своє рішення, і повертає євреїв до Литви [11, с. 36]. Не зменшився ріст єврейського населення в Кременці й на Волині в цілому, в наступному XVII ст. Це вплинуло на активну розбудову єврейської частини міста, яка в той час була центральною. Єврейський квартал мало чим відрізнявся від інших кременецьких районів. Більшість єврейських будинків тут, імовірно, як і в сусідніх містах, були дерев'яними, однак траплялися і кам'яні. Євреї мирно співіснували з корінним населенням. Основним заняттям була економічна діяльність. Здебільшого вони виступали в ролі державців мит і різних державних доходів. Тому в литовські часи вони досягли вагомого становища в економічних відносинах. Цьому процесу сприяли умови, які були створені литовськими князями для єврейського населення, що ставились до цієї категорії своїх підданих цілком доброзичливо.

Важливим надбанням єврейської культури в місті Кременці є нерухомі пам'ятки історії та культури, що залишилися місту в спадок від єврейської общини. Правда, на жаль, більшість із них була знищена в часи Другої світової війни. В основному мова буде йти про синагоги та кладовища. Ці об'єкти мають значний пізнавальний потенціал, адже дають можливість ознайомитись та певною мірою реконструювати те історико–архітектурне середовище, в якому знаходився Кременець. Вивчення подальшого становища, долі таких пам'яток дає можливість дослідити різні аспекти тих соціально–політичних процесів та явищ, які відбувалися в Кременці впродовж наступних століть.

Цінним свідченням існування давньої єврейської громади в XV–XVI ст. є кладовище, яке до сьогодні носить назву “Окописько”. Воно є чи найстарішою пам’яткою єврейської культури на Кременеччині. Перші захоронення датуються XV ст. Цвинтар, розташований на одному із схилів Кременецьких гір. Саме з того місця дуже добре видно центральну частину міста, яка завжди була щільно заселена євреями. “Окописько” вирізняється з поміж інших своєю самобутністю. Поховання в ньому розміщені згідно історичних періодів: чим далі вгору, тим новіші могили. Біля підніжжя поховання XV ст., а вгорі XVIII ст. і наступних ст. Єврейські пам’ятники зроблені як у вигляді кам’яних плит, так і у вигляді пам’ятних надгробків. Написи усі зроблені на івриті, тому їх дуже важко читати, не знаючи мову. Цвинтар на сьогодні є абсолютно не досліджений і ховає в собі ще багато таємниць.

В 1536 р. кременецькі євреї отримали привілей від польського короля Сигізмунда I Старого від 1536 р., де говорилось про те, що єврейське населення має право на користування усіма правами, які є в місті на рівні з іншими мешканцями Кременця. Ніхто не має права в чомусь їм перешкоджати займатися ремеслом та торгівлею. Як бачимо, для єврейського населення були створені усі умови для того, щоб масово заселяти місто Кременець. Привілей короля остаточно зрівняв євреїв у правах із корінним населенням. В 1551 р. єврейське населення було звільнене від сплати грошової данини – сребщини, яка стягувалась для військових цілей.

Люстрація Кременця від 1563 р. подає нам детальну інформацію про вулиці міста. Третя вулиця, згадана в описі – Жидівська (або Єврейська). Вона простягалася по місту двома лініями. Перша лінія йшла від ринку до паркану по праву руку, а друга вела із ринку до паркану, по ліву руку. На цій вулиці знаходився шпиталь. Сказано, що на вулиці проживали представники таких професій, як митник, кравець, швець, корчмар, проскурник, кушнір та лікар. Всього вулиця складала 144 наділи [6, с. 45].

Наступний польський король Сигізмунд II Август у 1572 р своїм королівським привілеєм підтвердив особливий, тобто вищий статус єврейського населенню, яке займалося торгівлею на території м. Кременця [14, с. 173]. На початку XVII ст. у місті помітно зростає житлове будівництво. Станом на 1629 р., згідно подимного реєстру, нараховується 1224 будинки, в тому числі і єврейських. В 1795 р. в місті значно збільшилась концентрація єврейського населення. Причиною цього було те, що російський уряд, під владу якого потрапило місто не дозволяв євреям переселятися в глибину імперії. Вони могли проживати тільки на заході держави, у містах і містечках в так званій “черте оседлости” (куди входив і Кременець). Євреї мешкали в основному в центральному Єврейському кварталі міста, де зараз знаходиться Центральний парк м. Кременця [3, с. 36].

Здавна в місті існували синагоги, в 1563 р. існувало дві невеличкі. Перші відомості про велику єврейську синагогу датуються 1703 р., коли вона була зведена [10, с. 207]. Це була велика біла споруда. В 1988 р. американський дослідник К. Х. Крінські опублікувала монографію, присвячену європейським синагогам. В ній

міститься інформація про існування на головній вулиці в Кременці великої єврейської синагоги, яка з’явилась на початку в XVIII ст. Автор подає характеристику цієї будівлі. В 1857 в Кременці нараховувалось дев’ять синагог, а в 1889 р. – десять, з яких чотири кам’яні і шість муровані. В 1910 р. їх число зросло до тринадцяти [15].

В 1910 р. в Кременці існувало кілька єврейських навчальних закладів: хедери (початкової школи), талмуд–тори (релігійного навчального закладу для хлопчиків), державного чоловічого училища, приватного жіночого училища. В 1913 р. в Кременці євреям належала лікарня (1842) із амбулаторією, п’ять готелів, чотири топографії, цегляний, крейдяний, пивоварний, чавуноливарний заводи, сірникова фабрика і фабрика сільсько–господарських машин, меблева та ювелірна майстерні, вісім крамниць (у тому числі п’ять книжкових).

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона подає цікавий статистичний матеріал про єврейське населення за 1552–1942 рр. Відтак, 1552 р. в Кременці проживало 240 осіб, 1578 р. – 500, 1629 р. – 854, 1765 р. – 649, 1847 р. – 3791, 1857 р. – 3726, 1864 р. – 4261, 1884 р. – 4391, 1897 р. – 6539, 1902 р. – 6990, 1910 р. – 8178, 1921 р. – 6616, 1931 р. – 7256, в 1941 р. – 8500, 1942 р. – 9340. Показники яскраво свідчать про стрімкий ріст населення на території міста. З липня 1941 р. Кременець зайняли німецькі війська. Розпочалися розстріли єврейського населення. Влітку 1941 р. була підірвана головна синагога, зруйновано єврейське кладовище [10, с. 207]. В багатьох спогадах очевидців згадується про підпал нацистами двох синагог: першої – у липні 1941 р. й другої – у травні 1942 р. [8].

В 1941 р. в Кременці розгорнулася масова кампанія терору і репресій проти єврейського населення. Незабаром національність стала основною причиною масового знищення. У Кременці на початку 1942 р. починає створюватися гетто. Цей єврейський квартал був оточений вулицями Широкою, Старопоштовою, Гоголя. На території гетто проживало 10 тис. осіб. Далі були масові розстріли. У ніч із 2 на 3 вересня 1942 р. вся центральна частина міста, відведена гітлерівцями під гетто, згоріла. У вогні були знищені синагога, 649 будинків, 341 надвірна будівля, частково – єврейська бібліотека. У результаті підпалу гетто згоріли цінні зразки дерев’яної архітектури давньої Волині – споруди українського дерев’яного зодчества минулих епох [8].

У 1992 році для увічнення пам’яті жертв Голокосту на місці колишнього Якутського тиру, де проводилися масові розстріли єврейського населення, було збудовано обеліск. Пам’ятник, спроектований архітектором з Єрусалима, символізує згорнуту Тору – пергаментні сувої П’ятикнижжя Мойсея. Цей обеліск був збудований і встановлений на кошти Держави Ізраїль.

Отже, становлення України як незалежної держави, її інтеграція у світове співтовариство накладає на неї відповідальність за долю самобутніх історичних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на її території і є невід’ємною частиною світової культурної скарбниці. Від збереження пам’яток різних епох і періодів залежить повнота й об’єктивність висвітлення історії. Ставлення до пам’яток – показник

цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій у розвитку культури. Сучасному поколінню дуже важливо зберегти культурні надбання усіх національних меншин, які колись проживали чи зараз проживають на Україні. На прикладі Кременця ми бачимо, наскільки важливу роль грало єврейське населення в житті міста, його культурній самобутності, архітектурному вигляді. Сьогодні доцільно впроваджувати програму тематичних досліджень культурної спадщини етнічних громад, які проживали в містах Волині. Також варто розпочати систематизацію культурних надбань різних національних меншин на територію України. Вирішення цих важливих проблем приведе до подальшого розвитку всіх культур народів, які зараз проживають на території України.

Список використаних джерел

1. Баранович В. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.
2. Бойко Х. С. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості / Х. С. Бойко // Архітектура: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Б. С. Черкес. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2004. – С. 243–250.
3. Войтович Л. В. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 153–168.
4. Грушевський М. С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 1991. – (Пам’ятки іст. думки України). – Т.5. – 1994. – 704 с.
5. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., Наука, 1985. – 430 с.
6. Люстрація міста Кременець 1563 р. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. Акты о заселении юго-западной России. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 644 с. – № X. – С. 42–75.
7. Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 291 с.
8. Оболончик А. Голокост на Кременеччині очима очевидців // <http://holocaust.kiev.ua/news/OBOLONCHIK.pdf>.
9. Перелік церков, які повертаються православним. 12 січня 1650 р. // АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К.: Типография Императорского университета, 1914. – 1413 с. – № CLXII. – С. 382–386.
10. Протест єврейського кагалу міста Олики проти Фішеля Лейбовича, головного писаря єврейського в Польському королівстві. 17 квітня 1703 р. // АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432–1798 гг.) / под ред. М. Юзефовича. – К.: Университетская Типография, 1869. – 636 с. – № LXVIII. – С. 206–207.
11. Собчук В. Перлина в короні України: Кременець / Фотографії В. Томчук. – Кременець: Видавець Томчук В. Ю., 2005. – 56 с.
12. Торговля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – Київ, 1990. – 405 с.
13. Шавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (Книги I–VI). – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
14. Jablonowski A. Starostwo krzemienieckie // Lystracje Królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podolia i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Wydał I szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jablonowski // Źródła dziejowe – Warszawa: Druk. E. Skińskiego, 1877. – T.V. – S. 170–184.
15. Krinsky C.H. Europas Synagogen: Architektur, Geschichte und Bedeutung. – Wiebaden, 1988. – 448 s.
16. Kh.S. Boyko // Arkhitektura: [zbirnyk naukovykh prats'] / vidpovidal'nyu redaktor B.S. Cherkes. – L'viv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “L'vivs'ka politekhnika”, 2004. – S. 243–250.
17. Voytovych L.V. Etapy politychnoyi istoriyi Volyni XIV–XV st. Derzhavnist'. Vasalitet. Inkorporatsiya // Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysvyacheni 60–richchyu akademyka Ya.Isayevycha. – L'viv, 1998. – S. 153–168.
18. Hrushevs'kyi M.S. Istoriya Ukrayiny–Rusy: V 11 t., 12 kn. / Redkol.: P.S.Sokhan' (holova) ta in. – K.: Nauk. Dumka, 1991. – (Pamyatky ist. dumky Ukrayiny). – T.5. – 1994. – 704 s.
19. Drevnyaya Rus'. Horod, zamok, selo. – M.: Nauka, 1985. – 430 s.
20. Lyustratsiya mista Kremenets' 1563 r. // AYUZR. – Ch.VII. – T.II. Akty o zaselenyy yugo-zapadnoy Rossyy. – K.: Typohrafiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1890. – 644 s. – № X. – S. 42–75.
21. Myshko D.I. Sotsial'no-ekonomichni umovy formuvannya ukrayns'koyi narodnosti – K.: Vyd-vo AN URSS, 1963. – 291 s.
22. Obolonchik A. Holokost na Kremenechchyni ochyma ochevydtsiv // <http://holocaust.kiev.ua/news/OBOLONCHIK.pdf>.
23. Perelik tserkov, yaki povertayut'sya pravoslavnym. 12 sichnya 1650 r. // AYUZR. – Ch.III. – T.IV. – Akty, odnosyashchysya k epokhe Bohdana Khmel'nytskoho. – K.: Typohrafiya Imperatorskoho unyversyteta, 1914. – 1413 s. – № SLXII. – S. 382–386.
24. Protest yevreys'koho kahalu mista Olyky proty Fishelya Leybovycha, holovnoho pysarya yevreys'koho v Pol's'komu korolivstvi. 17 kvitnya 1703 r. // AYUZR. – Ch.V. – T.I. Akty, odnosyashchysya k ystorry horodov y mestechek v Yugo-Zapadnoy Rossyy (1432–1798 hh.) / Pod red. M.Yuzefovycha. – K.: Unyversytet-skaya Typohrafiya, 1869. – 636 s. – № LXVIII. – S. 206–207.
25. Sobchuk V. Perlyna v koroni Ukrayiny: Kremenets' / Fotohrafiyi V.Tomchuk. – Kremenets': Vydavets' Tomchuk V.Yu., 2005. – 56 s.
26. Torhivlya na Ukrayini XIV – seredyna XVII stolittya: Volyn' i Naddnipyrianshchyna / Upor. V.M. Kravchenko, N.M. Yakovenko. – Kyiv, 1990. – 405 s.
27. Shchhaveleva N.Y. Drevnyaya Rus' v “Pol'skoy ystorry” Yana Dluhosha (Knyhy I–VI). – M.: Pamyatnyky ystorycheskoy mysly, 2004. – 495 s.
28. Jablonowski A. Starostwo krzemienieckie // Lystracje Królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podolia i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Wydał I szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jablonowski // Źródła dziejowe – Warszawa: Druk. E. Skińskiego, 1877. – T.V. – S. 170–184.
29. Krinsky C.H. Europas Synagogen: Architektur, Geschichte und Bedeutung. – Wiebaden, 1988. – 448 s.

Yatsechko-Blazhenko T. V., senior lecturer, department of documentation and museum Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), 44tina@rambler.ru

Immovable monuments of Jewish cultural heritage of Kremenets

The question of history and cultural heritage of Jews in the city Kremenets Ternopil region was examined. With the retrospective method steps discussed settlement of Jews, the impact of their religious, economic and cultural activities in the formation and development of Kremenets its modern cultural and architectural look. Studying the history and monuments of national minorities Kremenets city will promote the author's opinion, the preservation of cultural heritage of the Ukrainian people.

Keywords: *cultural heritage, synagogue, Jews, immovable monuments.*

Яцечко-Блаженко Т. В., старший преподаватель кафедры документоуправления и музейного дела, Восточноукраинский национальный университет им. Лесы Украинки (Украина, Луцк), 44tina@rambler.ru

Недвижимые памятники еврейского культурного наследия города Кременца

Исследована история и культурное наследие евреев на территории города Кременца Тернопольской области. С помощью ретроспективного метода рассмотрены этапы заселения территории города евреями, влияние их религиозной, экономической и культурной деятельности на формирование и развитие Кременца, современный культурный и архитектурный облик. Изучение истории и памятников национальных меньшинств города Кременца будет способствовать, по мнению автора, сохранению культурного наследия украинского народа.

Ключевые слова: *культурное наследие, синагога, евреи, недвижимые памятники.*

References

1. Baranovych V.Y. Mahnatskoe khazyaystvo na yuhe Volyni v XVIII veke. – Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1955. – 183 s.
2. Boyko Kh.S. Yevreys'ki tsyvyntari v arkhitektornomu landshafti Skhidnoyi Halychyny: problemy zberezhenya i stan doslidzhenosti